

Tóth F. Péter

TÖRÖK³

Az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg

Hogy Wittenbergben Luther és Melanchthon mit gondoltak a törökről, azt tudjuk. Hogy Magyarországon és Erdélyben a protestáns prédikátorok a 16. században miképpen vélekedtek általában a pogány betolakodóról, arról is vannak ismereteink. De az, hogy a Hódoltságban mit gondolt a temesvári magyar prédikátor a törökről, továbbra is igazán érdekes lehet. Karádi Pál ugyanis itt, a temesvári vilajet központjában volt az alföldi régió antitrinitárius püspöke 1580 körül. Munkánkban tehát azt vizsgáljuk, hogy a radikális reformáció eme jeles személyisége mennyiben használta vagy nem használta fel történelmi világképének megépítésében azt a készen kapott történetológiai konstrukciót, pontosabban annak „törökös elemeit”, amelyet wittenbergi történetészleletnek szokás nevezni.¹ Bár továbbra sem tudjuk azt bizonyítani, hogy Karádi személyesen is volt az európai reformáció fellegrárában, de azt a feltételezést, hogy a wittenbergi egyetemet megjárta korának szokása szerint, bátran elfogadhatjuk.² Nem csupán azért, mert későbbi pályafutása is egy akadémista értelmiségire illik leginkább (pl. Dávid Ferenc közeli munkatársa). Az a hatalmas munkája is (328 levél in folio), amely bár nyomdába nem került az unitáriusok nyomtatási „lehetőségtelensége” miatt, erről tanúskodik. Karádi Pál Apokalipszis-kommentárjáról van szó, egyetlen fennmaradt nagyobb teológiai munkájáról.³ A másolatban olvasható kézirat⁴ átsüt a teológiai, történelmi és természettudományos ismeretek magas szintje, és – mint remélhetőleg látni fogjuk – a török wittenbergi megítélésének ismerete is. Ha egy kicsit tovább színezzük Karádi állítólagos wittenbergi tartózkodását: mivel 1523-ban született, esetleges ottléte alatt – a 40-es években – mélyen belelegezhetette a Melanchthon körül lévő

¹ Ezt a történelmi világképet Kathona Géza mutatta be máig alapvető tanulmányában: KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világképe*, Debrecen, 1943. A továbbiakban általában tőle vesszük az ide kapcsolódó gondolatmeneteket. Ehhez még Imre Mihály munkái tesznek hozzá újabb megfontolásokat is, amiket annak helyén jelölünk.

² HAAS Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, T. XXIII: Ungarländische Antitrinitarier III, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczka, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, red. Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 2004 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 204), 49.

³ A kommentár ismertetését ld. *uo.*, 71–80.

⁴ OSZK Fol. Hung. 199.

rendkívül intenzív történelmi és eszkatologikus atmoszférát.⁵ Mégsem az a célunk most, hogy a luther-melanchthoni rendszer egészének rostélyát ráhelyezzük Karádi szövegére, és az esetleges kilógásokat, széleket dokumentáljuk. Csak a törökkel azonosított három apokaliptikus, eszkatologikus jelölő van most figyelmünk fókuszában: az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg. Így például nem foglalkozunk a rendkívül fontos, a magyar prédikátori irodalomban meghatározó *flagellum Dei* képpzellemmel sem.

Az Antikrisztus Wittenbergben kettő. Luther híres megfogalmazása szerint: „Des Antichrists Geist oder Seele ist der Papst; sein Fleisch aber oder Leib ist der Türk”.⁶ De az is ismeretes, hogy a nagy reformátor nem találja meg azonnal a török helyét abban a történelmi képletben, amit javarészt a középkorból örökölt. Kettős antikrisztológiájának premisszái már készen voltak, hisz nem volt szokatlan sem a törököt, sem a pápát Antikrisztusnak nevezni a 15. századtól kezdve. A török előnyomulásával kezdett mögé fölépülni az európai és a magyar gondolkodásban az az eszkatologikus háttér, amelyben a végítélet népe lett, és apokaliptikus jelölőket kapott.⁷ Leginkább az Antikrisztust. A wittenbergi felfogás azonban a fenti szlogenszerű analógiánál nem állt meg. A török ugyanis nemcsak testi, a kereszténységet karddal pusztító történelmi alakulat volt, hanem pogány, vallásilag elfogadhatatlan eretnek. Jól teszi láthatóvá az Antikrisztusnak ezt a megkettőződését a Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában található metszet.⁸ A képen ugyanis az eretnekek fájának (*Arbor Haereseon*) tetején, egymás mellett, a két legnagyobb levélben a római pápa és egy turbános alak, a török császár látható. Nem személyükben – hisz nevük nincs – fontosak, hanem az általuk képviselt eretnekség a lényeges, ahogyan a képek alatti feliratok is mutatják: *Papismus in Occidente et Septentrione* és *Mahumetismus in Oriente et Meridie*. Földrajzi munkamegosztásról van tehát szó: ha az ember nyugatra és északra néz, akkor a pápai hamis tanítást látja, ha pedig keletre és délre, akkor a mohamedán tévelygést. A sematizáló testi-lelki megosztás mellett sokkal mélyebbről jövőnek látszik tehát az – az egyébként szintén Luthertől is eredő – meglátás, hogy „a két hatalom igazi pusztító munkáját a doctrina terében végzi”.⁹

⁵ Erről a magyarországi Melanchthon-recepciót vizsgálva ír RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 501.

⁶ Idézi KATHONA, *i. m.*, 31. 135. jegyzet.

⁷ Ennek a folyamatnak főként a magyar vonatkozásaihoz ld. FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15-16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, XXXIX (1997), 21–49.

⁸ A metszetet bemutatta IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában*, = *Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, 2000, 53–84.

⁹ KATHONA, *i. m.*, 31.

Ennek a gondolatmenetnek a magyar prédikátori recepciója jól dokumentálhatóan megtörtént.

De mit mondott erről a török Antikrisztusról Karádi Pál? Látszólag semmit. Munkájában ugyanis (mintegy 656 lap!) egyszer sem nevezi a törököt Antikrisztusnak vagy eretneknek. Erre pedig bőven adódott volna lehetősége, hisz a kommentált János Jelenéseiben fordulnak elő azok az apokaliptikus figurák, amelyek az antikrisztológiák leggyakoribb szereplői: a hétfejű és tízszarvú fenevad, a két-szarvú vadállat, a nagy parázna asszony. De akkor ki Karádi Antikrisztusa? Ha a definíciót a szójelentésből vesszük: „Szent János az ő episztolájában Antikrisztusnak nevezi, mely annyit tesz, mint Krisztus ellensége” (223^r). Az Antikrisztus tehát a mindenkori Krisztustól függ, nem morális, hanem dogmatikai kategória már. Itt tehát össze kell röviden foglalnunk Karádinak az Apokalipszis-kommentárban megfogalmazott krisztológiai álláspontját ahhoz, hogy megérthessük, hogy ki is az ő Krisztusának az ellensége. Krisztus hatalmáról a kommentár egyik helyén így ír:

Az első jövetelben úgy vala, hogy hatalma légyen mind ez világon; mert Istentől úgy és avégre bocsáttatott vala el, hogy zsidók királya lévén mind ez világon uralkodjék, és hozzá gyűljenek az idegen népek is, és engedjenek neki, ötle tanolván és jámborok lévén. De mikor az zsidók ötet megvetették volna, az az hatalom elhalasztaték, és végezteték az utolsó jövetelire. Erre való képest mondja, hogy hatalmat vött Atyjától, mert várja, jól tudván azt, hogy beleiktatik akk[or]. Mennyben menésének utána hatalma lön csak az tudomány által azokon, az kik engedének öneki. De az ítéletben (59^r) még azokon is hatalma lészen, az kik nem engednek, hogy meggyőztesse és engedjenek. Ez hatalmat pedig, azt mondja, hogy Atyjától vötte, és az mint ő Atyjától vötte, úgy adja az híveknek is.

Megjegyző ígék ezek; hát tévelyeg az, az ki ő magától való, hatalmas Istennek, minden tehetőnek és imádandó Istennek ítéli és tanítja az Krisztust (tanquam Patrem), mikor ő maga soha az igazmondó Krisztus nem mondta, soha sem ismerte úgy ő magát, mint ezek prédikálják.

Tehát: Jézust az Atya azért küldte el, hogy a zsidók politikai értelemben vett királya legyen, és létrehozza Izraelben a megígért messiási birodalmat. Itt Dávid házából való királyként uralkodjon, megszabadítsa a népet a idegen, római igától, és helyreállítsa egész Izraelt. A Messiás-király uralkodása alatt így beteljesedtek volna a próféta jövendölések. Hatalma kiterjedt volna egyéb népekre is, azokat is vasvesszővel pásztorolta volna. De a zsidók visszautasították ezt az Igaz Messiást, megölték. Azóta Jézus az Atya jobbán van, és most várja, hogy a neki megígért békebirodalom megvalósítására az Atya a második eljövételre elküldje. Előbb azonban minden ellenségének meg kell szünnie, az ő talpa alá kell vettetnie. Ekkor majd visszajön az ítéletre Krisztus, mert az nem kétséges, hogy ő lesz az Ítéző Bíró. A második eljövételben fogja megvalósítani ezt az országot, ami az elsőben nem sikerült. Így tehát jelenleg nincs, csak a múltban volt némi hatalma, és a jövőben

lesz. Krisztusnak most semmiféle gondviselése nincs a földi hívekre, passzívan várakozik, azt az Atyára hagyta, mielőtt elment volna a mennybe. Ha ez így van, akkor természetesen fölösleges segítségül hívni, netán imádni. Egyébként is csak az Atyaisten imádandó. Ez a nonadorantista álláspont teljesen egyértelműen rajzolódik ki Karádi munkájából. Hitvallása így szólal meg a reformáció kontextusában:

(Lám, mostan három rendben állapotodott meg csak az Istenről való vallás is.)
Egyik: kik az háromságot egy Istennek vallják. Másik: kik csak az ketteit: az Atyát, és az ember Krisztust hátra vetvén beszéddel, az Fiú Istent. Mi pedig: az egyedül és magától <fog> való egy Atya Istennek küvüle több istent sem mennyben, sem földön nem vallunk, ki mindeneknek teremptője légyen. (74^r)

Jól látható tehát a három párhuzamosan létező teológiai irány: a trinitárius; a Krisztust imádó, adorantista antitrinitárius; és a nonadorantista antitrinitárius. Az istenek száma rohamosan fogy: három, kettő, egy. A három isten eltörlése után már csak kettő maradt, és azért nem egy, mert Krisztus emberi mivoltáról nem eléggé vesznek tudomást némelyek, és istennek tartják. Pedig – mint fent láttuk – Jézus földi király, tehát teljesen ember. Karádiék hitvallásukban csak egy istent imádnak, az Atyát, a teremtő Istent. Ennek a doktrínának megfelelően pozicionálja az istenkáromlást is, mint az Antikrisztus legnyilvánvalóbb stigmáját. A Jelenések 13. részében felbukkanó rettenetes tízszarvú és hétfejű vadállat fején is istenkáromló nevek vannak. Istenellenes tetteinek egyik fő megnyilvánulása a káromlás, száját is erre nyitja fel. Ez a fenevad a pápaság, mondja Karádi, és így foglalja össze istenkáromlását:

Miképpen és minemű káromlás légyen ez, mind az históriákból s mind az régieknek káromlásokból szépen kitetszik. Az Szentírás azt adja minekünk az Istenről előnkben, hogy egy légyen ő, egyedül való, öröktől fogván való, mindenható, teremptő, gondviselő Isten. Osztán, hogy ennek küvüle nincs teremptő Isten, mérhetetlen, véghetetlen etc. Erre mondja az tízparancsolatban: Én vagyok az te Urad, Istened etc. Ez egy Isten ellen az római udvar, az fene bestia hármát talált, hogy az Isten egy légyen állatjában és három személyében: Atya Isten, Fiú Isten és Szentlélek Isten. Továbbá, hogy ezek, mindenik öröktől fogva való isten, mérhetetlen, foghatatlan; Úr, Jehova, teremptő, <Isten> megváltó, gondviselő, tartó, tápláló és idvözítő isten etc. Mint ezt előszámlálja az nagy bestia egyik fő doctora, Atanasius, az ő háromságáról való vallásában. És még ugyan azt mondja, hogy az ki akar idvözülni, mindeneknek előtte ezt az keresztyéni hütöt vallja, mert valaki ezt nem vallandja, kétség nélkül elkárhozik. Jézus Krisztus pedig ellene szól, és azt mondja: Ez az örök élet, hogy megismerjenek tégedet, Atyám, egyedül igaz Istennek lenni etc. [Jn 17,3] Hiszem káromlás az, hogy mind az egy igaz Istennek küvüle több isteneket talált; mind az, hogy az egy Istennek nevét, tisztességét, cselekedetét és természetét egyebeknek adja.

Továbbá, ezzel sem elégedett az bestia, hanem Isten parancsolatja ellen megholt embereket isteneknek és istenasszonyoknak nevezett, és azokat híja most is segítségre minden ő isteni tiszteletiben; mint az Bódogasszont, Szent Pétert, Szent Pált etc. De még olyakat is, az kikről az Szentírás sohol nem emlékezik. Ez mind az egy igaz Istennek és az ő nevének ellene való káromlás. Ennek felette ezzel sem elégedett az fenevad, hanem fákból, ezüsből, aranyból etc. bálványokat öntet, csináltatott, faragtatott teljességgel az Isten parancsolatja ellen, ki azt mondja vala: Ne csinál magadnak faragott képet, se semmi hasonlóságot etc.

Ítéld meg immár, kicsoda az, az ki az Isten parancsolatja ellen annyi sok isteneket csinált! Bizony, igazán mireánk nem kenhetik, de még az törökökre is, sem az zsidókra, hanem az római, nagy fene bestiára, az Antikrisztusra. [kiemelés tőlem T. F. P.] Lásd ebben az ő nagy vakmerőségét is, hogy az Isten parancsolatja ellen ennyi sok számú isteneket csinált, imád és tisztelt; hiszem káromlás ez, hiszem szidalom ez! (207^a)

Most visszafelé járjuk be az istentörténeti utat: egy, kettő, három, sőt sok. Az igaz egy Isten mellé – sőt, ellen – a pápaság még kettőt tett. Bevezette a trinitológia dogmáit, s az Atyaisten attribútumait ráosztotta a Fiúra és a Szentlélekre is. A még két isteni személy kreálásán túl a meghalt szent emberekből is isteneket csinált, akiket segítségül is hív. Ezt a hamisságát azzal tetőzte, hogy megszegte a kiábrázolás tilalmát is, amit mindenki saját szemével láthat. De a legnagyobb bűn mégis az, hogy a Dekalógus legelső parancsolatát az idegen istenek tilalmáról semmibe vette, pedig azt Jahve világosan megmondta. Ebben az istentörténeti sémában Karádi visszaáll tehát az egylényegű és egyszemélyű Isten kultuszára, a legkövetkezősebb monoteizmusra. Kiiktatja a keresztény teológia nagy erőfeszítésekkel létrehozott hármasság monoteizmusát, lényegileg ezt nem is mono- hanem politeizmusnak tartja. A kijelentés történetének egy korábbi, ószövetségi pontjára áll. Ez a szigorú monoteizmus természetesen találkozik tehát a judaizmus Jahvejével és a mohamedánok Allahjával is. A zsidók és a törökök istene is egy, definiatív jellege egyedülvalósága, kizárólagossága, az istenség összes attribútumát bírja. Ez a teoretikus monoteizmus hozza létre azt a törésvonalat, amihez besorakoznak a religiók. Egy oldalra kerül tehát a nonadorantista antitrinitárius, a zsidó és a török, a másik oldalon maradtak a trinitáriusok. A pápaság sok istene miatt továbbra is a túloldalon áll, Antikrisztus, de a török nem. Közelebb van a zsidó és a török, mint a hármasságosok. A vallásfilozófiai útkeresésnek ezen a pontján nyílik meg az univerzalizmus lehetősége is az egymáshoz hasonló istenfogalmak nyomán. Ez a törekvés jelen is van az 1570-es évek második felének erdélyi vezető ideológusánál,

Jacobus Palaeologusnál.¹⁰ A radikális reformáció gondolatmenetének ilyesforma visszazáródása renndezi át jelentősen az Antikrisztus terepét Karádi munkájában. Ha Krisztus isten, akkor imádni kell, és az Anti-Krisztus az, aki ezt nem teszi, pl. zsidó, török. Ha Krisztus nem isten, nem kell imádni, és az Anti-Krisztus az, aki istenként imádjja. A krisztológiai mélystruktúra elfordul, és ez felszámolja a duális antikrisztológiát. Az Antikrisztus tehát testestül-lelkestül Róma.¹¹

A kis szarv Wittenbergben a török. Ismeretes, hogy a luther-melanchthoni történetológiai gondolkodás erősen eszkatologikus jellegű. A figyelem a végítéletre irányul, ami az emberi történelemnek a végső pontja és egyben megszüntetője is. Mivel ennek az időponját Luther is igen közelre várta,¹² így a történelmi tények is az utolsó ítéletet megelőző jelekként értékelődtek, nem pusztán önmagukban álltak. Ez a világszemlélet törvényszerűen vált apokaliptikussá, hiszen az apokaliptika kínálta fel a profán események szentté olvasásának lehetőségét. Természetesen fordul tehát az érdeklődés Wittenbergben a Szentírás apokaliptikus iratai felé. Az egyre fenyegetőbb Török Birodalomnak is itt kellett sürgetően megtalálni az apokaliptikus jelölőjét. Így kerülhetett Dániel könyvének 7. része a középpontba, amely az apokaliptikus világ- és történelemértelmezés klasszikus lokusza: Dániel éjszakai látomása a tengerből kiemelkedő négy fenevadról, amelyek az angyali magyarázat szerint a négy világbirodalmat jelentik. Az emberi történelem tehát ennek a négy birodalomnak a keretében zajlik, majd következik az ítélet. Az egymást váltó világbirodalmak alatt lezajló történelmi folyamat gondolata a rabbinikus hagyományból ered, s Ágoston nyomán lett meghatározó a keresztény szemléletben. Erre építkeztek a wittenbergiek is.¹³ Luther úgy látja, hogy a négy fenevad értelmezésében az évszázadok során teljes konszenzus alakult ki, miszerint ezek az asszír-babiloni, méd-perzsa, görög-macedón és a negyedik a római birodalom. Ez utóbbinak az ítélet vet véget. De mivel a Római Birodalom már felbomlott, ki kellett egészíteni ezt a konstrukciót már a középkorban a hatalom folytonosságának elvével, a *translatio imperii Romani* gondolatával. Eszerint a római imperium a Nyugat-római Birodalom felbomlása után Bizáncra, majd a Német-római Birodalomra szállt. Az egyre hatalmasabb és veszélyesebb török imperiumnak ebben a zárt, organikus

¹⁰ A görög eretnek pályáját ismertető Lech Szcucki ezt így fogalmazta meg: „...a palaeologusi doktrína vezérfonala, méghozzá csaknem a megszállott ember makacsságával ismételt vezérfonala, az összes vallási felekezetek egységének (majd egyesülésének) a problémája.” Lech Szcucki, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Bp., Akadémiai, 1980 (Humanizmus és Reformáció, 9), 58. Róla újabban: *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, vál. és kiad. BALÁZS Mihály, Bp.–Kolozsvár, 2003.

¹¹ Balázs Mihály is valami hasonlóan szokatlan antikrisztológiai elmozdulásról beszél a *De regno Christi* elemzésében BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 145.

¹² Egy 1538-as állítása szerint 1558-ban lesz vége a világnak. Ehhez az időponthoz pedig úgy jutott el, hogy a Dán 7,25 alapján – ahol az általunk tárgyalt kis szarvról van szó – pontosan kiszámította a török uralmának és bukásának idejét. Ismertette KATHONA, *i. m.*, 21. 86. jegyzetében. Ez a spekuláció is jól illusztrálja az alább mondottakat.

¹³ Részletezi KATHONA, *i. m.*, 19–21.

rendszerben kellett helyet szorítani. Erre rendkívül alkalmasnak mutatkozott ebben a látomásban, a Dán 7,8-ban lévő jelentéstani tér, locus: „Figyeltem a szarvakat: egyszerre csak egy másik kis szarv emelkedett ki közülük, az előző szarvak közül pedig három letört előtte. Olyan szemei voltak ennek a szarvnak, mint az embereknek, és nagyokat mondó szája volt.” Az itt megírt hatalom ugyanis mintegy második lépcsőben emelkedik fel, jelenik meg a történelem színpadán, igen agresszív, spiritualitásában pedig káromló, istentelen. Fellépése a történelmi folyamat utolsó jelenete, utána a függöny legördül. A 7,9-ben már az „öregkorú” helyet foglal a trónján. Ezek az attribútumok tökéletesen ráilleszthetők voltak az antikrisztusi török imperiumra. Így lett a török jelölője a kis szarv. A fenti helyből terjeszkedésének határait is kiolvasták. A három letört szarv három ország a Római Birodalomból: Egyiptom, Görögország és Ázsia, amelyek már uralma alatt is vannak. Hatalmának növekedése a végső stádiumba jutott, nem lehet újabb világbirodalom, hisz az már az ötödik volna.¹⁴

A kis szarv magyar pályafutásából csak két mozzanatot emelünk most ki, mivel a törökkel kapcsolatos politikai gondolkodásnak láthatóan fontos jelölőjévé vált. Székely István *Világkrónikájában* Dániel könyve a legrészletesebben idézett és kommentált bibliai irat. Természetesen a négy világbirodalomra értett két világkép- és krónikaszerző részt is beemeli történeti munkájába a szerző. Elmondja Nabukodonozor álmát a nagy szoborról (Dán 2) és Dánielét is a négy vadállatról (Dán 7). Ez utóbbit így magyarázza:

Azért az első bestia vala a Babiloniabeli Birodalom. A második a Perzsiai. Az harmadig a Nagy Sándoré. A negyedig a rómaiaké, ki alatt a kis szarv, a Török Birodalma felnevekedék, ki a rómaiaknak nagy sok országokat és tartományokat elfoglalá. Továbbá a keresztyén országokat Ázsiába és Európába igen megrontá, és bálványozóvá tevé, és sok káromló beszédeket a Krisztos ellen tón, és most is tészen; kinek az ő hatalma mikort megtöretik, ottan következik az ítélet. De Istennek ez az ő akaratja, amint az Írásba ki vagon jelentvén, hogy e török által annak előtte a bálványozásért minden keresztyén országokat megrontson. Azért nem most léssen még a török népnek romlása, mert még sokat kell járnok az Sionnak hegyén, azaz a keresztyének között, Dániel 7.¹⁵

Székely a négy birodalom szokásos rendjét adja, és a kis szarvat a törökkel azonosítja. A török hódítások nagyságát azonban nem korlátozza három szarvra, azaz tartományra, országra. A történelmi allegóriát ezen a ponton nem működteti, a magyar valóság amúgy is kérdéssé teszi a korábbi teológiai spekulációkat. A testi-lelki ellenség még nem érte el hatalma csúcsát, végig kell pusztítania a jövőben a

¹⁴ A gondolatmenetet, annak néhány további elágazását és wittenbergi kiterjedését ismerteti IMRE Mihály, „Magyarország panaszai”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 116-125.

¹⁵ SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó, 1559, RMNy 156, kiad. és bev. GERÉZDI Rabán, Akadémiai, 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, III), 47°.

keresztény Európát is.¹⁶ Károlyi Gáspár 1590-ben a vizsolyi Bibliában már többféle magyarázatról beszél. A Dán 7,24-nél a következő lapszéli jegyzetben felsorolja a forgalomban lévő kis szarvakat:

Ezt némelyek az Julius császárra, némelyek az törökre, némelyek az pápára magyarázzák. Némelyek az Antiochus Epiphanésre. Az mi néz az Török Birodalmára, ez bizonyos dolog, hogy immár az egyiptombeli szoltánt, az konstantinápolyi császárt megrontotta, félt, hogy az harmadik szarv az római fejedelem léssen, kit immár adófizetővé tött.¹⁷

Mivel Károlyi történelemszemléletét a Melanchtontól hallott világtörténeti előadások határozták meg, így nem meglepő itt sem, hogy a török-szarv értelmet részletezi. Felfogásában részint visszacseng a három meghódított ország wittenbergi felsorolása is: Egyiptom, Ázsia, de a harmadik király valószínűleg a német-római császár lesz. A fejezet elején álló summában jól látható Károlyi exegézise, miszerint „...az angyal magyaráz ez világnak négy birodalmáról; az Antikrisztusról, annak hatalmáról és birodalmának nevekődéséről és romlásáról. Az Krisztusnak örökkévaló országáról.”¹⁸ A látomásban tehát nem csupán a négy imperiumról van szó, a történelem politikai felosztásáról, hanem egy szinte önálló életre kelő antikrisztusi hatalomról is, ami az idők végén lép fel. A világtörténelmi folyamat végére koncentrálódik a spirituális küzdelem. A kis szarvval jelölt hatalomnak tehát mindenképp antikrisztusnak kell lennie, ez pedig a wittenbergi kettős antikrisztológia szerint azt jelenti, hogy vagy a törököt vagy a pápát kell rajta érteni.¹⁹

Karádi Pál Apokalipszis-kommentárjában többször is emlegeti a kis szarvat. Hogy világgépének mennyire mélyen gyökeredző eleméről van szó, azt jól jelzi, hogy váratlan helyeken is beszél róla. Ilyen előfordulása például a Jel 5,6 kommentárjában, ahol a Bárány-Krisztus hét szarváról van szó. Itt Karádinak természetesen el kell mondania a szarv bibliai jelentését, hiszen a Jelenésekben itt fordul elő először.²⁰ A szarv a hatalom képe, amit hat citátummal bizonyít. Ezek követik

¹⁶ Dolgozatunkban nem térünk ki a török terjeszkedés határaival kapcsolatos egyéb wittenbergi váradalmakra és spekulációkra, és ezek magyarországi recepciójára sem.

¹⁷ *Szent Biblia*, kiad. KÁROLYI Gáspár, Vizsoly, 1590, bev. SZABÓ András, SZÁNTÓ Tibor, Helikon, 1981, II, 165^c.

¹⁸ *Uo.*, II, 164^v.

¹⁹ Így magyarázható az is, hogy Szegedi Kis István a római pápát érti kis szarvként: „A Bestiam quartam significetur. Ubi observa, quid per cornua decem significetur. Quid per cornu paruum significetur. Intelligunt multi regnum Mahumeticum, at rectius competit in regnum Papae Romani...”. A szöveget idézi IMRE, *Arbor Haereseon...*, i. m., 73.

²⁰ „Az Szentírásban az szaru vagy szarv mindenütt hatalmasságért és hatalmasért vétettetik; mint Dávid mondja: Uram, tebened paloljuk fel az ellenséget az mi szarvunkkal, és az te nevedben utáljuk meg azokat, kik mi ellenünk feltámadtak Ps 43,[6 Zsolt 44,6]. Item: Felemelé az ő népének szarvát Ps 148,[14a]. Thren 2,[3 JSir 2,3a]: Megrontá az ő haragjában az Úristen Izráelnek minden szarvát, azaz hatalmasságát. Dan 7,[8] szól az kis szarvról, ott is, hogy nagygyá nőtt, mely az birodalmát jegyzi vala, ki az szentekkel is hadakozik vala. [kiemelés tőlem T. F. P.] Micheas is azt mondja vala: {101^v} Vas szarvat adok én teneked, hogy megrontsád az te ellenségedet [Mik 4,13b]. Luc 1,[69]: Megtámasztá az üdvösségnek szarvát. Az Krisztusnak azért hatalmasságát jegyzi az szarv”

a Szentírás könyveinek sorrendjét, ahol a negyedik helyen idézi fel a dánieli kis szarvat. Már itt is a jelölt hatalom legfontosabb tulajdonsága, hogy a szentekkel hadakozó, istenellenes erő. Természetszerűen épül tehát rá az a gondolatmenet, amit Karádi az Antikrisztusról megfogalmaz. Ezt legalaposabban, mintegy tematikus részletességgel a Jel 11,7 értelmezésénél teszi meg, ahol a végső idők két prófétáját öli meg az alvilágból feljövő fenevad. Szerzőnk itt felidézi azt a rabbinikus vélekedést, miszerint az Antikrisztus a zsidók közül, Dán törzséből származó személy lesz. De ezzel a véleménnyel szemben a következőképpen fogalmazza meg az Antikrisztus geneziséét:

De ezt én nem merem afirmálni imilyen okokért:

Először: Mert az Dániel látása az négy birodalom felől más rendet ad előnkben; kik közül az utolsó birodalom az római. Mely [! melyben] Szent János ez látást is látta, melynek nagy része akkor is meglőtt, és azelőtt is és őtána is.

Lám, nyilvánvaló dolog az, hogy abból az birodalomból szükség, hogy támadjon egy más valaki, az ki hatalmasb légyen mind az többinél, és három királyt gyaláz meg, és az Magosságbeli ellen való beszédeket szól, és az Felségesnek szentjeit megrontja, és azt ítéli maga felől, hogy elváltoztathatja az törvényeket és az üdöket, és az ő kezében adattatnak ideig és üdőkig és fél ideig. Azután mindjárást azt mondja, hogy ítélet léssen, és úgy vész el ez más bestia Dan 7. Azért az Római Birodalomból várandó az Antikrisztus, az bestia, az fene vadálat, nem másunnan. (168^r)

Karádi nem egy eljövendő zsidó Hamis-Messiásban látja és várja az Antikrisztust. A gonosz erőnek a Dán 7 szerint az utolsó birodalomból, Rómából kell támadnia. Ez a megjelenő más valaki pedig az apokaliptika nyelvében a kis szarv, akinek a tevékenységét a Dán 7,24-26 alapján idézi is. A legfontosabb hely, ahol a kis szarv jelentettségére részletesen is kitér a szerző, a Jel 12. Itt a napba öltözött asszony és a sárkány harcát olvassuk, amely az eklézsia üldöztetésének kiábrázolása Karádi szerint. De ki az Isten házának az ellensége? A szokásos magyarázat itt a sárkányon az ördögöt érti, hiszen ez az azonosítás egy kicsit alább szerepel is: „És levettetett a hatalmas sárkány, az ősi kígyó, akit ördögnek és Sátánnak hívnak” Jel 12,9a. Karádi azonban visszatér a Sátán szó betű szerinti jelentéséhez, mintegy őszövétségi értelméhez, miszerint „patuarkodonak es ellensegnek neveztetik” (184^r). Nem azt az önálló szubsztanciával rendelkező szellemi lényt jelöli, aki az Isten ellenlábasa. Hanem: „Bizony ez nagy, veres sárkány nem egyéb vala, hanem az nagy Római Birodalom az Szent János idejében...” (184^r) Az itt megjelenő téma fontosságát mutatja az is, hogy itt a kommentátor kilép a prédikáció megszokott sémájából, amiben egyébként végigmagyarázza a Jelenéseket. Egy kis történeti traktátusba fog a Római Birodalomról. Gondolatmenetének keretét természetesen a dánieli négy világbirodalom adja, ahol a római a negyedik. Részletesen elmondja a város alapítását, majd rátér a római imperium kérdéseire. Történeti koncepciója szerint a Római Birodalom uralkodásában két korszakot kell világosan elkülöníteni.

Az első a városé, ami az alapítástól fogva Rómának a barbárok általi elpusztításáig tartott. Ez tehát a történeti Római Birodalom. A második uralkodása már az első birodalom idején megjelent, közvetlenül az apostolok halála után kezdődött, mintegy az első folytatta. Ez az uralom a pápaságé, ami jelenleg is tart, és aminek pusztulása után jön el Krisztus az ítéletre. A Jel 12-13 is ezt a történeti sémát követi. Az itt megjelenő bestiák mind Rómára vonatkoznak, de a fentiek szerint szükséges őket szétválasztani Róma első és második uralkodása szerint. A sárkány a külső imperium figurája, az első uralkodásé, ami majd hatalmát átadja a hétfejű és tízszarvú bestiának, a spirituális hatalomnak, a pápaságnak. A szerző egy külön részben még kitér a Római Birodalom uralkodásának jellegére is. Ezt pedig egy részletes exegézissel teszi meg, amelyben mintegy összefésüli a két Rómáról szóló látomást, és egymást kiegészítve értelmezi János sárkányát és Dániel rettenetes negyedik fenevadját. Így jutunk el a sárkány tíz szarvához, amelyen a történeti Róma tíz provinciáját kell érteni, amelyeket konzulok kormányoztak. Mivel tíz szarva van a dánieli szörnynek is, itt lép át az értelmezés a tíz szarv után megjelenő kis szarvra.

Ötödszer, azt írja, hogy ez nagy, veres sárkánknak hét feje és tíz szarva volt.

Az hét fön hét királyok vagy hét hegyek, az melyeken Róma helyheztetett vala, mint ide alá Szent Jánosnak az angyal szépen megmagyarázza, jegyeztetik.

Az tíz szarun pedig tíz királyok jegyeztetnek avagy tíz tartományok, főképpen az első birodalomban. Lám, miképpen Dániel is az ő látásában látja az kecskebakot, kinek az ő szemei között egy fő szarva vala, mely mikoron kitörött volna, támadának négy szarvak az helyett Dan 8. Mellyel jelenteték az, hogy az Nagy Alexander után négy hatalmas férfiak támadnának, kik egyszersmind kiki az ő helyeken uralkodnának; tudniillik mint Ázsiában Antigonus, Szíriában Seleucus, Aegyptusban Ptolemeus, Antipater Görögországban. Úgy itt is az tíz szarun tíz tartományokat vagy országokat ért, kiket az első birodalomban az tíz konzulok, tanácsok bírtanak. De úgy, hogy mindenik az öneki jutott országban uralkodnék. És ennek ugyan nem volt soha fogyatkozása, míg az első birodalom fennállhata Juliusig.

Ezen birodalom alá néz az is, hogy az sárkánknak hét fején hét korona volt. Lám, az korona az győzedelmeseké, az mint odafel is az hívekről meglőn. Azért ebből megmutattatik az Római Birodalomnak ez világi nagy hatalmassága és dicsősége.

Hatodszor, Dániel ezt is hozzáragasztja, hogy az tíz szarv közül egy kised szarv nevededett, és az ellen három szarv letörött.

Tudom itt, hogy jeles, tudós emberek, kik ezt magyarázzák, ez kús szarun az Mahumetet értik. De miérthogy hogy [!] kinek-kinek az öneki adott értelem szerint szabad szólani, én semmiképpen sem az históriákból, sem az Isten ígéből nem látom, hogy Mahumetre magyarázhatnójok azt. Egyért ezért, mert mikor az római első birodalom elpusztult volt, még akkor Mahumet ingyen sem született volt; kinek romlásának

idejéről ám odafel szólánk. Másért, mert az Mahumet soha az Római Birodalomnak tagja nem volt. Végre, mert Szent János is az fenevadnak tíz szarvai köziben nem számlálja, melyek az első birodalom után lesznek vala. Azért általan fogva más ez kis szarv.

Kicsoda léssen hát az küs szarv? Nem egyéb, hanem az Caius Julius Caesar; [kiemelés tölem T. F. P.] ki mikor Galliában, mint az tíz szarv közül egy, az ő hadát bódogul viselte volna, innét hazul az ő ellenségi pártot ütének; melyet mikor megértett volna, visszatére elhagyván az ő tisztit, kezde hadakozni az otthon való pártütő ellenségivel. És ekképpen úgy, mint új szarv léssen el-
lenek, noha kicsin; de azért igen hamar felnevekedik, és szintén oly fővé léssen, mint kinek szeme, feje vagyon, mint ezután erről többet hallunk. Azokáért az ő hazájabeli haddal három szarut, azaz két konzulokat és Pompeiust, letöré. Mind-
azáltal nem úgy, hogy ne lennének, hanem csak, hogy megaláztatnának, mert az tíz szaruk ugyan megmaradtanak.

Azért az egy szarun, mely fővé nevekedett, szükség, hogy Rómának minden imperátorit értsük, (187^v) kik egymás után uralkodtanak; miképpen mindenik tíz szarun mindenik konzulokat, kik egymás után azon Római Birodalmot bírták.

Karádi kis szarva Julius Caesar, aki kiemelkedett a konzulságból, és belső hatalmi harcok után más konzul-szarvakat megalázva politikailag megerősödött. Ez a szarv fővé növekedett, létrejött a császárság. Egyébként is szokásos dolog a negyedik, a Római Birodalmat Julius Caesartól számítani, az ő fellépése korszakváltás Székelynél és Károlyi *Két könyvében* is. Ebben az olvasásban Dániel kis szarva nem imperiumváltás, mint a wittenbergi szemléletben, hanem csak Róma államformaváltásának allegóriája, a köztársaságból a császárságba való átmenet. Mielőtt azonban ez az értelem kifejlene, a szerző reflektál a kis szarv – török azonosításra. A „jeles, tudós emberek” titulus Karádi szenvedélyes, prédikatori nyelvében nagy elismerést hordoz, hisz leggyakrabban az ellenkező vélekedéseket a „sok bolondok” szájába adja. Egész munkájában csak itt használja a fenti jelzőket. Bizonyosan a wittenbergiekről szól ilyen megbecsüléssel. Ugyanakkor a radikális reformáció levegőjét érezhetjük abból a gesztusból, hogy a vitathatatlan tekintélyeket visszautasítva saját magyarázattal áll elő, hisz mindenki a neki adatott bölcsesség szerint szólhat. Persze ezt már Erdélyben sem gondolták ekkor így, de a Hódoltságban még igen. Karádi három argumentummal cáfolja meg a török-szarvat. Az első kettő a történelemből, a harmadik pedig a Szentírásból vett érv. A Római Birodalom és a török viszonyának tárgyalásával foglalkozik előbb. Először is, a történeti Római Birodalom hamarabb elpusztult, mint ahogyan Mohamed megszületett volna. Róma pusztulása Karádinál a gótok és a vandálok betörésével több hullámban történik az 5-6. században, Mohamed pedig Székely *Világkrónikájában* 627-ben lép színre. Kronológiailag tehát valóban nem lehet köze a két történelmi alakulatnak egymáshoz. Másodsor, mondja Karádi, a török soha nem volt része a Római Birodalomnak. Míg az előző érv csak az első birodalomra vonatkozott, itt a soha a hangsúlyos. Az első Róma bukása után ugyanis Karádi koncepciójában is folytatódik a Római Bi-

rodalom a pápaságban. A *translatio imperii Romani* elve szerint pedig a különböző nemzetiségű császárokban, jelenleg a németeknél. Nem elegendő tehát azt bizonyítani, hogy a török a kronológia szerint nem növekedhetett fel az első birodalom idején, mert ez világos is, és nem is ezt mondták azok sem, akik a török-szarv mellett érveltek. Itt, különösebb indoklás nélkül, a szerző lementszi azt a gondolatmenetet, hogy a török a későbbi Római Birodalom alatt, abból támadt. Dán 7 szerint ugyanis a kis szarv az előző szarvak közül emelkedik ki, a tíz szarv pedig vitathatatlanul a római bestia fején van. A török bekapcsolása a Római Birodalomba a másik, négy világbirodalmat megjelenítő dánieli helyen történt. A Dán 2-ben Nabukodonozor álmában megjelenő hatalmas szobornak a negyedik birodalma erre lehetőséget adott. Ott ugyanis a negyedik királyság lábai kétféle anyagból vannak: részint vasból, részint cserépből. Ez jelentette például Károlynál is az egymással kibékíthetetlen német és török császárságot.²¹ Ezt az álmot azonban Karádi nem értelmezi az Apokalipszis-kommentárban. A harmadik ellenvetése hermeneutikai jellegű: János sárkányának szarvai csak az első birodalomban lévő hatalmasságokat jelölik, nincs egy sem, amelyik, időben ezen túllépve, egy későbbi erőt jelentene. Mivel ennek a két képek pedig ugyanaz a jelöltje, így törvényszerű, hogy a dánieli negyedik vadállat is csak a római első birodalomról szóljon, a történeti Rómáról. A Jelenésekben létrehozott és kifejtett Róma-történeti konstrukciót helyezi vissza Dánielre. Így a kis szarv csak egy római, történeti személy lehet, Julius Caesar. Nem a török, hisz Mohamed később született, és egyébként sincs semmi köze Rómához. Sem a pápa, aki majd az apostolok után, a második szakaszban viszi tovább Róma lelkét, spiritualitását. Antiochus Epiphanes pedig egyáltalán nem illik a képbe.

Mivel a török-szarv terjeszkedéséhez kötődtek a végítélettel kapcsolatos váradalmak is, Karádi is kitér erre a Jel 17 magyarázatában.

Kiktől rontatik el Róma, azaz az pápaság? Sokan azt ítélték, sőt ugyan írásokban is írván hagyták, hogy mely kűs szarv az bestiának tíz szarvai között felnevekedett volt, mint Dániel próféta látja, hogy az az Mahumet lészen az ő birodalmával, és attól rontatik, pusztítatik el az Római Birodalom, az teszen véget benne. De az mint odafel is, ahul az prófétának beszédét, látását magyarázám, megjelentém, hogy annak az Szent János, sőt, ő maga az angyal, ellene való magyarázatot teszen itt, mikor azt mondja, hogy ugyanazon tíz király, az kik Rómának adták volt erejeket etc. azt mondja, hogy azonok támadnak reá, és azok rontják, pusztítják el, nem egyebek. Sőt, ez Rómának ugyan gyalázatjára és szégyenyjére lészen, hogy az kik azelőtt ömellé adták volt magokot, és egy testté, vérré löttek volt övele, mostan immár ellene támadnak, és az kiket ő nagy segítségül mellette tartott, bízott hozzájuk, azok lesznek ellenségi, és azoktól

²¹ „Az negyedik volt az római birodalom, melynek kezdője volt az Julius. De az birodalom immár kettészakadott. Az birodalomba sok nemzetségek egyeledtek mint törökök, németek és egyéb sok nemzetségek, kik között igaz ugyan nem lehet az egyezés és barátság, mint az vas nem fér egybe az cseréppel.” *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, vál. és kiad. SZABÓ András, Bp., Magvető, 1984 (Magyar Hirmondó), 128.

pusztítottatik el, az kik azelőtt építésére voltak. Én azt mondom azért, hogy senki vakmerőképpen az Római Birodalomra ne támadjon egyébféle nemzet és hűtű ember, hanem az ki azelőtt római Szentszék birtoka alatt volt. Mert nem vélem, hogy nyerje az dolgot. (267*)

Az általános várákozással szemben, hogy a török fogja elpusztítani a Római Birodalmat, szerzőnk egy másik eszkatologikus meggyőződéssel áll elő. Mivel a fenti magyarázatában már bizonyította, hogy Dániel kis szarva nem a török, így a kitört szarvakkal való spekulációkat is természetesen ejti. Ezeknek a helyébe egy másik apokaliptikus eszkatológiát állít: Rómát nem a török, hanem tíz király pusztítja el. Ezek a Jel 17-ben a fenevadon ülő nagy parázna képében vannak megjelenítve, és az angyali magyarázatban világossá téve. A fenevad tíz szarva ugyanis az a tíz király, akik először szövetségesei a fenevadnak, átadják annak erejüket és hatalmukat, majd pedig meggyűlölik és elpusztítják a római „bársonyos, nagy kurvát”. Ez a fenevad – amely feltámadt a Jel 13-ban, és itt a 17-ben magyarázza meg az angyal – Karádi értelmezésében a pápaság, és a tíz király pedig a római főség alá tartozó hatalmasság. „Azok pedig, az királyok és országok ezek: egyik Hispánia, 2. Portugallia, 3. Gallia, 4. Anglia, 5. Skócia, 6. Dánia, 7. Polonia, 8. Bohemia, Csehország, 9. Hungaria és 10. végre ő maga Oloszország Németországgal egyetemben.” (265r) Ezek az országok – korábbi csatlósai – teszik tehát majd tönkre a római imperium lelkét, saját alattvalói okozzák vesztét. Ez egy egészen más forogatókönyve a történelem záró akkordjának. A Török Birodalom terjeszkedésének ez szab határt, és nem a letört szarvak száma. Az ebből az eszkatológiából fakadó politikai meglátás is figyelemre méltó: a mohamedánok nyugati ambíciói nem érhetnek célhoz, hiszen nem tartoztak soha a Szentszék alá, katonai próbálkozásaik fölöslegesek.

Elmondhatjuk tehát, hogy Karádi történetteológiai koncepciójának működtetése során mintegy melléktermékként kétszer is foglalkozik a kis szarvval az Apokalipszis-kommentárban. Először a török-szarv azonosítást utasítja vissza, majd pedig a terjeszkedésre vonatkozó szarvspekulációkat. Ezen az antikrisztusi jelölőn nem a törököt, hanem Rómát kell tehát érteni.

Góg és Magóg Wittenbergben a török. Erről a népről Matthaeus Dresser, Karádi kortársa, egyik antiturcica szónoklatában így foglalja össze az általános német vélekedést:

Megjósolták a próféták, hogy az fog történni a világ vénkorának a végén, hogy Góg és Magóg fognak garázdálkodni mindenfelé. Mindenki úgy értelmezi, hogy e népek alatt a törököket kell érteni, és azt mondják, hogy ezek a népek majd elfoglalják és pusztává teszik a világ legerősebb és legnagyobb birodalmait, amiként a nevük is mutatja. Ugyanis nincs, aki ne tudná, hogy a „török” szó „pusztítót” jelent. Miután tehát Dániel és Ezékiel próféták megjósolták azt, hogy egy istentelen és kegyetlen nép fog uralkodni messze kiterjedően, bizony tartanunk

kell attól, hogy a törököt nem lehet egykönnyen háborúval visszaszorítani és megsemmisíteni.²²

Ez az apokaliptikához forduló történetológiai gondolkodás a fentebb már ismertetett dánieli kis szarvon kívül, hisz kétségtelenül arról van itt is szó, Góg és Magóg köré szerveződik. Mindkettő az idők végén, az ítélet előtt közvetlenül megjelenő istenellenes erő. Góg és Magóg Ezékiel próféta könyvének apokaliptikus figurái, akik a 38. és 39. részben az utolsó napokban támadnak rá Izraelre, majd Isten megsemmisíti őket. Ezékieli jellemzőkkel térnek vissza a Jelenések 20,7-10 szakaszában is. Összegyűlnek egy végső, nagy harcra a szentek ellen, de az égből alászálló tűz megemészti őket. Hogy a magyarországi apokaliptikus-eszkatologikus világképben is milyen döntő elem volt Góg és Magóg, azt jól mutatja Melius Juhász Péter Apokalipszis-kommentárjának az elején álló „A Szent Jánosnak tött jelenésnek sommája” is. Itt Melius tíz pontba fogja össze a Jelenések főbb témáit, tanulságait, amelyek általában 5-10 sorosak. Két témáról beszél ennél jóval többet: az Antikrisztus országáról, és a leghosszabban Gógról és Magógról, így:

A Gógot Magógot, azaz az török nemzetöt és minden pogánokat; mert zsidóul az goj ethnos, azaz pogán nemzet, az Magóg, id est quasi gentilis pogánhoz hasonló népeket, akik adják magokat amaz tíz szarvak közül kinőtt szarvacskához, mint Dániel 7. 8. 9. írván vagyon. A Góg sátoros pogánság, az Tiras török nemzet. A Magóg ezekhez egyesült, keresztyénből lett pogánok, akik minden nemzetből adják magokat az törökhez. Mert látjuk, hogy minden nemzetből elegyültek. Ez török nemzet az Mesekkel, az moskoitákkal öszve lészen, az tengerig az Németországon, Olaszországon, Hispánián által megyen. És hogy az moskovitáig megyen, visszatér, akkor mindeneket az ő hitire készerét; akik nem mielik, vágja, öli, rontja őket, felmegyen azért az Isten hegyére. És hogy fel kezd menni, és káromlást tenni, úgy kezd az Isten sátorát, híveit üldözni Ezech 38. 39. Mond ezt az Gógnak: Te, az felszélről, veled az Magóg, azaz sokféle nemzet öszvegyül, az én népemre felmegy, hogy semmié tegyed. Te vagy, akiről én szóltam az én prófétáim által, amaz kis szarvacska, amaz kétféle bestia, kétféle Antikrisztus; [kiemelés tőlem T. F. P.] te vagy amaz Mesek és Tubalnak fejedelme, az tatároknak, szkítáknak, szerecsönöknek, oláhoknak fejedelme; de én reád gerjesztem haragomat, bocsátok tereád fegyvert, dögghalált, köesőt, vérhast, szenet, és leváगतlak téged, az vadaknak, madaraknak tebelőled lakodalmat szörzök. Szent János így szól Apok 20.: Hogy az föld négy szegéről gyüiti öszve az Sátán az Gógot és Magógot, akik Istennek szerelmes sátorát környülvészik, háborgatják.²³

Góg a török, Magóg pedig az iszlamizálódott keresztény népesség, aki csatlakozik hozzá. Góg és Magóg egy soknemzetiségű pogány alakulat, aki még európai

²² *Retorikák a reformáció korából*, vál. és kiad. IMRE Mihály, Debrecen, 2003 (Csokonai Könyvtár, Források, 5), 106.

²³ MELIUS Péter, *Az Szent Jánosnak tött ielenes nec igaz és iras szerint valo magyarazasa prédikatio c szerint az iambor bölcz és tudos emberek irasabol szerezetetet Melius Peter által*, Várad, 1568, 8^r, RMNy 259.

pusztító küldetése előtt áll. Melius ebben a rövid összefoglalásban könnyedén mozgatja az apokaliptikus helyettesítők egész láncolatát: Góg és Magóg, kis szarv és Antikrisztus.

Góggal és Magóggal Karádi Pál is találkozik munkája során, hisz a 20. részben magyaráznia is kell tevékenységüket. De ki Góg és Magóg?

Az Gógról és Magókról [!] emlékeznek az régi próféták is; mint főképpen Ezechiél próféta jövendőt mond, hogy feljö Jeruzsálem ellen, hogy megvegye azt és megrontsa; de ugyanottan el kell veszni és pusztulni, holott el is temettetik, azaz megöletik; és azt az helyt Gógnak temető helyének híják mindörökké osztán [Ez 38-39,20]. Ez Gógot és Magógot némelyek mondják északi földön való népeknek lenni, kiket géták és massogétáknak hínak, kik Scanzam neű [!] szegetet lakják. Némelyek ismeg azt mondják, hogy Alexander király Macedóniának némű-nemű részében rekesztett volt be egy falka népet, mely osztán üdő jártában annyira elsokasodott és hatalmaskodott, hogy ő magokból 24 országot szerzetek volt. De ha mindezek így (volnának is) voltak is, mégis nem felel meg az apostol mondásának, hogy az földnek négy szegeletit az Góg és Magognak [!], az két nemzetségnek tulajdonítja; mert az Sátán az földnek négy szegeletit hiteti el, ezek pedig az földnek csak eddig [egyik] részét lakják. Szintén úgy, az hova az Nagy Alexander rekesztette, Macedóniának egyik részére; hát nem terjedhetnek mind ez világnak négy részére, ha szintén annyi sok tartományra terjedtenek is. Hát általán fogván az Góg és Magóg népének más módja léssen az utolsó üdőben.

Az Góg azért és az Magóg az földön mindenféle nép, nemzet, nyelv és ágazatot teszen; mert az ha szintén vagyon valahol, valamely földnek határában, az mint öfelölök mondják, de az próféták azoknak nevekre inkább néznek, hogy nem mint nemzetségekre is; mert az Góg annyit teszen, mint sátoros, az Magóg pedig, sátor nélkül való. Kivel azt mutatják az írásban az próféták, hogy az Istennek ítéletire mindenféle nyelvnek, népnek, nemzetségnek és ágazatnak reá kell gyűlni, hogy megítéltessék. Soha pedig az Ezechiél mondása szerint az az prófécia ez ideig be nem teljesedett. Noha Jeruzsálem alá Titus Vespasianusszal nagy, sokféle nemzet gyűlt vala, de nem veszének ott, hanem inkább az zsidókot és az várost elveszték. Itt pedig és az prófétánál azt mondja, hogy arra gyűjtetnek oda, hogy ottvesszenek.

Azokáért az Sátán egy kevés ideig mindenféle nemzetséget melléje gyűjt, az nagy sárkány, az Római Birodalom, miérthogy kibocsáttatik az ő fogságából, sőt az földnek négy szegeletit. Még azokat is, az kik azelőtt az hívek bírtanak. Lám, az első feltámadásban és ítéletben nagy sok nemzetségek maradnak meg ez földön szerén-szerte, kik közül, mint az próféták írják, sokan behódolnak az Krisztusnak királysága alá, és szolgálnak öneki (296^v) nagy alázatossággal. Azt mondja, hogy még azokat is elhiteti az római nagy bestia, avagy sárkány. Ez nép azért mindenféle nép léssen, az ki feltámad akkor.

Természetesen az Ezékielnél megjövendölt, istenellenes népekről van szó, mondja Karádi is. Góg és Magóg pontos azonosítása azonban nem ilyen egyszerű. Két elterjedt, középkori vélekedésnek is ellentmond. Az egyik az északról jövő népek: géták és massagéták, ami elsősorban az ezékieli próféciára alapozódott. A másik a Nagy Sándorról szóló közkeletű történet, amely szerint érckapuval zárta el azokat – az általában szkítáknak mondott – népeket, akik az utolsó ítéletkor zúdulnak a világra, hogy az Antikrisztus oldalán harcoljanak.²⁴ Ez utóbbival többet foglalkozik, mint a korban is elterjedtebb nézettel. Ezen keletről jövő népek közé kell számítanunk a törököt is, bár itt ez nem hangzik el. Melius azonban a fenti magyarázatban egyenesen a tatárok, szkíták, szerecsönök, oláhok fejedelmeként aposztrofálja a törököt. Karádi nemcsak az északról jövő, hanem a keletről támadó Góg és Magóg képzetét is elutasítja, ha oly nagyra növekedett is. Góg és Magóg ugyanis a világnak nem csupán az egyik részéből támad fel, hanem mind a négy égtáj felől. Nevük mintegy gyűjtőneve azoknak a népeknek, akiket a Sátán az egész világon elhítt. Nemcsak arról van itt szó, hogy Karádi egy új javaslattal áll elő az azonosítási kísérletek sorában, hanem azt állítja, hogy Góg és Magóg népének „más módja léssen az utolsó üdöben”.

Az igazi elmozdulás a fenti Dresser-idézethez képest nem csupán a Góg és Magóg nem egyenlő törökben van, hanem abban, hogy mikor is jelennek meg ezek a népek. Az általános vélekedés szerint: „a világ vénkorának a végén”. A senectus a hatodik világkorszak, az emberi történelem utolsó szakasza, amelyet Krisztus második jövelele zár le. Mivel Góg és Magóg a Jel 20-ban közvetlenül az utolsó ítélet képsora előtt van, így ez az eszkatológiai események sorrendjét is mutatja. A végítélet előtt kell közvetlenül megjelenniük. És itt van Karádi más módja. Ugyanis szerzőnk két ítéletről és két feltámadásról beszél. Itt munkájának és egész világszemléletének centrumánál vagyunk, annál a meggyőződésnél, hogy Krisztus ezeréves uralma a földön fog megvalósulni. A fent ismertetett bukott Messiás krisztológiai koncepció logikus továbbépítése az, hogy a második eljövételben beteljesednek a messiási váradalmak, Krisztus beszáll a neki megígért hatalomba. Akkor lesz a Királyok Királya, és uralkodik ezer évig Jeruzsálemben. Ezzel a millenarista elképzeléssel elfordul az egész eszkatológia, így megváltozik Góg és Magóg fellépésének ideje is. Nem a hatezer éves világtátus végén jelennek meg, ami az általános vélemények szerint egyébként sem fog hatezer évig tartani. A végső nagy ütközetre ennél jóval később kerül sor, hiszen „meglészen az hetedik ezer esztendő is, az kiben beiktattatik az Krisztus az ő királyságába és birodalmába.” (293^v) Góg és Magóg Karádi számára a messi jövöben vannak, míg a wittenbergi világképben már itt és most a törökben pusztítanak. Az istenellenes erőket a majdani összezársra a sárkány-Római Birodalom indítja fel. Az ördög helyébe lépett, annak attribútumait öröklő Római Birodalom az ezer év alatt korlátozottan cselekvőképes,

²⁴ Góg és Magóg népeihez lásd Ács Pál, „*Apocalypsis cum figuris*”: *A régi magyar irodalom történelemképe*, = Á. P., „*Az idő ósága*”: *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 161–164.

elveszíti erejét, ez lesz az ő megkötözése. Az ezer év után azonban soha nem látott ambíciókkal gyűjti maga mellé a föld népeit, hogy a szentek városára, Jeruzsálemre támadjon. Góg és Magóg mögött tehát Róma áll.

A világ-kép-let

Az eddig elmondottakból látható, hogy azok az apokaliptikus jelölők, amelyek a wittenbergi világképben a törökre vonatkoztak, Karádi Pál Apokalipszis-kommentárjában elfordultak. Ennek fő okaként nem holmi alkalmi apokaliptikus spekulációkat mutattunk be, mintegy kuriózumszerűen, hanem a teológiai gondolkodást. Továbbra is a Krisztusról szóló tan az a centrifugális erőter, amiben az antikrisztológia apokaliptikus figuráival együtt mozog. Karádi világképében a török mögött már nincs ott az az apokaliptikus-eszkatologikus háttérépítmény, ami jellemzi a 16. századi magyar prédikatori szemléletet. Ezzel megtörténik a töröknek az a dedémonizálása, mitológiátlanítása, amit a 15 éves háború politikai tapasztalataihoz szoktak kötni. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a történetológiai gondolkodás sokkal gyökeresebb jellegű, mint az ingatag reményű politikai, akkor ezt jelentős világgépi változásnak tarthatjuk. Bizonyára ki is terjeszthetjük némiképp, hiszen Karádi Pál, a hódoltság püspök prédikálja a töröknek egy ilyen profanizált képét. Világszemlélete azonban az átrendeződések után is apokaliptikus marad. Ebben a duális antikrisztológiának nyoma sincs, de éppen így áll helyre az apokaliptika végsőkéig feszített, dualisztikus szemlélete, ahol minden istenellenes jelölő a Római Birodalomé lesz. A képlet tehát a következő: török³ = Róma³.

Péter Tóth F.

TURKISH³

Antichrist, Little Horn, and Gog and Magog

The point of departure for this paper is the historico-philosophical pressure from the 16th century when a place had to be found in Reformation thinking for the Turkish Empire, threatening the whole of Europe. The Turkish question is dealt here in three layers: in responses by leading ideologists from Wittenberg, in Hungarian sermon literature as a reference, and in the most detailed way in the Anti-Trinitarian bishop Pál Karádi's vast manuscript, his Apocalypse commentary written in 1580. Out of this so-called Wittenberg world-view, integrating history into theology, we focus on the three constituents highlighted in the subtitle. Antichrist, little horn, and Gog and Magog were the most popular apocalyptic signifiers, which could establish the religious, political, and ethnic position of the Turks. Karádi, who was living in Ottoman Hungary, obviously interprets these figures in his commentary to the Book of Revelation, and he often refers to related popular contemporary views, but attributes a completely different meaning to them, since he claims that all the three signify Rome. Peculiarly, it is thus a preacher living in the Turkish-occupied lands who demolishes the historico-theological structure behind the Turks, which had been constructed by European and Hungarian public opinion by that time. This point is not reached by individual speculation by Karádi; it is but a side product of his theology discussed in our paper.